

Svetlana Garyacha. The system approach to the educational process in the context of primary school thematic project «Colors of Learning the Sun».

The article deals with the systematic approach in primary school teaching, reflects the analysis of programs and course books that contextualize the role of the Sun in the all Ukrainian – project “Colors of Learning the Sun”.

Key words: systematic approach, curriculum programs, research activities of primary school children.

УДК 37.02

В. А. Демешкевич

ДИДАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКО-ПОШУКОВИХ ЗДІБНОСТЕЙ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

У статті окреслено сутність дидактичних особливостей, які сприяють формуванню дослідницько-пошукових здібностей у дітей початкової ланки загальноосвітньої школи.

Ключові слова: дослідницько-пошукові здібності, молодші школярі, процес пізнання, дослідницька діяльність, спеціальний інтерес, пізнавальна самостійність.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження педагогічних умов формування дослідницько-пошукових здібностей у молодших школярів зумовлюється змінами, які відбуваються в сучасному суспільстві. Нині людство перебуває на стадії переходу від індустріального виробництва до дослідницько-інформаційних технологій, що істотно змінює роль особистості, знань, інтелекту. З урахуванням цього до змісту середньої освіти включаються нові предмети, розширюється коло наукових знань, які має засвоїти дитина. Найсприятливішим періодом для активізації творчості, фантазії та уяви, пізнавальної спроможності і формування та розвитку дослідницько-пошукових здібностей є молодший шкільний вік. На момент вступу до школи дитина є носієм власного пізнавального досвіду. І основна функція школи полягає не у нівелюванні, загальмовуванні досвіду дитини як несуттєвого, а навпаки, у максимальному його виявленні, використанні, збагаченні.

Одне з актуальних завдань сучасної школи – пошук оптимальних шляхів зацікавлення учнів навчанням, підвищення їх розумової активності, спонукання до творчості, виховання школяра як життєво й соціально компетентної особистості, здатної здійснювати самостійний вибір і приймати відповідальні рішення в різноманітних життєвих ситуаціях, вироблення вмінь практичного і творчого застосування здобутих знань.

Це означає, що вчитель має орієнтуватися на використання таких педагогічних технологій, з допомогою яких не просто поповнювалися б знання й уміння з навчального предмета, а й розвивалися такі якості учня, як

пізнавальна активність, самостійність, уміння творчо виконувати завдання. Пізнавальна активність на рівні структурної одиниці спрямованості особистості свідчить про те, що учень охоче засвоює ту чи іншу інформацію, більше того – має міцно сформовану потребу в якісній пізнавальній діяльності, сильні та стійкі мотиви цієї діяльності.

Отже, потрібно формувати не лише вузьконавчальні, а й широкі пізнавальні мотиви, тобто учень повинен перейти від цікавості (ситуативного інтересу) до зацікавленості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми формування в молодших школярів науково-пошукових здібностей висвітлювались на сторінках фахових педагогічних видань такими авторами, як Н. Бібік, В. Бондар, С. Гончаренко, В. Давидов, А. Занков, Я. Коменський, Г. Костюк, В. Паламарчук, О. Савченко, В. Сухомлинський, К. Ушинський та іншими.

Мета статті. Вивчення педагогічних умов формування дослідницько-пошукових здібностей у молодших школярів у процесі навчання.

Виклад основного матеріалу. Навчання як дослідження передбачає, що особливістю навчально-дослідницької діяльності учня є суб'єктивне відкриття ним нових знань на основі індивідуальної актуалізації попередньо засвоєних ним же знань і вмінь, уведення їх до особистісного пізнавального простору.

Застосування дослідницького підходу в навчанні спрямоване на становлення в школярів досвіду самостійного пошуку нових знань і використання їх в умовах творчості, на формування нових пізнавальних цінностей учнів і збагачення їх пізнавальної ціннісної орієнтації. Тому навчання в значній мірі стає таким, що ініціюється учнями, які засвоюють новий досвід, у т. ч. і дослідницько-пізнавальний.

Дослідницька практика школярів повинна відповідати науковим методам знання, розширювати зміст освіти й удосконалювати підготовку учнів до майбутньої діяльності.

Процес пізнання – це процес переходу від найпростіших моделей світу до більш складних. Дитина повинна розвиватись і навчатись кожної миті. Необхідно, щоб безперервно відбувалась різноманітна пізнавальна дослідницька діяльність – у співпраці з учителями, батьками, іншими дітьми. Як тільки зникає зацікавленість, натхнення, подив, відразу починають панувати лінощі та примус, труднощі в навчанні стають нездоланими.

Дослідницька діяльність – вища форма самоосвітньої діяльності учня. Формування науково-дослідницьких умінь у школярів – процес складний і довготривалий. Він не виникає на порожньому місці і не розвивається сам по собі. А тому завдання вчителя-керівника – поступово і методично формувати дослідницькі навички, здійснюючи постійний контроль за виконанням учнями науково-дослідницьких робіт; аналізувати і виправляти помилки; визначати найкращі, найефективніші шляхи виконання роботи, розчленовувати її на певні складові та розділи, навчаючи учнів поєднувати дослідницьку діяльність

з науковою, а також з'ясовувати можливості подальшого застосування результатів роботи [6].

Важливий фактор розвитку здібностей людини – стійкі спеціальні інтереси. *Спеціальний інтерес* – це інтерес до змісту певної сфери людської діяльності, що переростає в схильність професійно займатися цим видом діяльності. Пізнавальний інтерес стимулює оволодіння прийомами і способами діяльності. Слід підкреслити, що виникнення інтересу до тієї чи іншої трудової або навчальної діяльності тісно пов'язане з пробудженням здібності до неї і слугує точкою відліку для їхнього розвитку. «Наші бажання, – за словами Гете, – передчуття прихованих у нас здібностей, провісники того, що ми можемо зробити». Зміцнілі інтереси дитини – це «лакмусовий папірець» її здібностей, сигнал, що повинен змусити навколишніх задуматися: «Чи не дають про себе знати здібності, що зароджуються?» [4, с. 109].

Педагогічно важливим є таке ставлення вчителів до сфери інтересів молодшого школяра, що передбачає поглиблення і розширення їхніх пізнавальних потреб. Звичайно, оптимальним є такий стан речей, при якому дитина дуже рано проявляє (за сприяння і допомогою дорослих) стійкі спеціальні інтереси і розвиває відповідні здібності, що дозволяють їй безпомилково визначити своє покликання. Тому пріоритетне завдання педагога полягає в тому, щоб сформуванню в дитини вже в перші роки навчання в школі дослідницько-пошукові здібності, без яких опанування нею сучасного навчального матеріалу буде неякісним, не відповідатиме сучасним умовам, що їх висуває школа і життя.

Вагомість значення формування в учнів початкової школи дослідницько-пошукових здібностей зумовлюється тим, що етап початкового навчання є перехідним від звичного способу життєдіяльності в період дошкільного дитинства до способу, який домінує в режимі життєдіяльності молодшого, а потім і старшого підліткового віку. Основне завдання початкової школи – підготовка дітей до систематичного і цілеспрямованого предметного навчання, виховання позитивної мотивації учіння, емоційно благополучного ставлення до школи і навчальної праці, формування пізнавальних потреб, інтересу й активності, виховання моральних якостей і розвиток необхідних психофізіологічних якостей особистості.

Результативність і ефективність навчання в початковій школі, яка значною мірою залежить від здібностей дитини, складає основу для успішного розв'язання соціальних і дидактичних завдань на наступних етапах навчання. На цьому етапі формуються початкові вміння та навички навчальної, і зокрема дослідницько-пошукової, роботи, які є підґрунтям розвитку здібностей дитини. Однак успішно розв'язати завдання формування дослідницько-пошукових здібностей можна тільки з урахуванням особливостей, зумовлених специфікою молодшого шкільного віку і характерними для нього видами посильної і захоплюючої діяльності. Несформованість інтелектуально-логічної сфери дітей цього віку потребує поступового, поелементного

розвитку дослідницько-пошукових здібностей, а чуттєвість та емоційне сприйняття визначають вимоги до психологічного клімату, емоційної атмосфери, в якій відбуватиметься цей розвиток. Соціальні, виховні та дидактичні завдання, вікові особливості детермінують необхідність постійного вдосконалення методичної системи навчання в початковій школі таким чином, щоб вона сприяла формуванню в учнів дослідницько-пошукових здібностей.

З метою забезпечення ефективності формування в молодших школярів дослідницько-пошукових здібностей доцільно використовувати такі прийоми, як розширення педагогічного поля, стимулювання допитливості, стимулювання пізнавального інтересу та активності, через ефект незавершеності формування позитивної установки на «нецікаве», створення ситуації успіху.

Розширення інформаційного поля – створення системи накопичування початкової інформації про певний об'єкт на різних уроках, у різних видах діяльності; проведення інтегрованих занять і постійне заохочення до пошуку та пригадування інформації з інших галузей науки для розширення поняття та «висвітлення ще однієї зі сторін». На уроках учитель може також повідомляти учням цікаві факти про звичайні предмети, які нас оточують, завдяки чому в учнів формується розуміння того, що і в звичайних речах багато невідомого, тому його цікаво досліджувати та пізнавати [1, с.79].

Наприклад, діти добре знають, що таке морква, гарбуз, однак про ці овочі можна розповісти ще багато цікавого. Так, у давнину (середньовіччя) моркву вважали ласощами гномів. Існувало повір'я: якщо віднести до лісу миску з пареною морквою, то вранці знайдеш на тому місці зливки золота. Уночі гноми з'їдять моркву і щедро заплатять тому, хто її приніс. А от у Середній Азії з гарбуза роблять різний посуд: пляшки, відра, ложки. У великих гарбузах зберігають зерно та крупу. А в Африці в дощову погоду мандрівники ховають у гарбуз свій одяг, а також використовують великі гарбузи для того, щоб перепливти річку, будуючи з них пліт.

Одним із ефективних прийомів є *стимулювання допитливості, потягу до дослідження шляхом створення ефекту здивування й емоційного захоплення*, тобто використання проблемності, інтриги, парадоксів [1, с. 80]. Ступінь розвитку допитливості перед початком навчання в школі в різних дітей неоднаковий. Не в усіх формується пізнавальне ставлення до навколишньої дійсності, яке викликало б бажання вчитися. Одні діти перенасичені інформацією, яку звикли більше споживати, ніж здобувати, в інших немає прагнення до нового, бо свого часу вогник допитливості не був підтриманий. Навчальна діяльність цих дітей може бути позбавлена безпосереднього інтересу й спонукається вчителем, батьками чи однокласниками. Формування пізнавальних інтересів ґрунтується на розвитку в дітей сфери почуттів, передусім таких, як подив при зустрічі з незвичним, несподіваним, тим, що суперечить власному досвідові або уявленням, вагання

й сумніви в процесі пошуку, радість відкриття, радість від вирішення проблеми. З метою стимулювання допитливості на початку уроку під час вивчення власних назв (імен) учитель може звернутися до парадоксального факту. Перед початком уроку він на дошці записує букву «О».

– Що, на вашу думку, написано на дошці? (Учні висловлюють власні припущення). Це найкоротше ім'я на планеті, яка належить французу О. Найдовше ім'я Аийильцикликірмщибвйрактазнйанкаграманогау має мешканець Стамбула, воно означає «син героя-прапороносця з півмісяцем та зіркою».

На уроках навчання грамоти або на уроках математики під час вивчення букв і цифр першокласникам можна запропонувати пограти. Наприклад, учитель роздає учням картки, на яких зображено букву або цифру, що вивчаються, і пропонує домалювати необхідні деталі так, аби перетворити на якийсь предмет чи істоту. Потім можна скласти історію про те, що створили, або зробити виставку «кумедних чоловічків» тощо. Варіантом проведення може бути організація групової роботи «Малюнки по колу», що спонукатиме учнів вчитися взаємодіяти, ділитися, співпрацювати. Учитель видає одну картку на групу і пропонує по черзі домалювати одну деталь, а потім передати учневі, що сидить праворуч; той продовжує домальовувати і знову за сигналом передає далі. Таких кіл можна робити кілька. Після закінчення роботи вчитель просить придумати ім'я всім членам групи. Можна обговорити з дітьми, те, що кожен із них намагався намалювати спочатку і як змінювався задум у процесі гри.

Стимулювання пізнавального інтересу та активності через ефект незавершеності пропонує Б. Зейгарнік [3, с. 8]. Учений стверджує, що незавершена з якоїсь причини дія запам'ятовується надовго. Розповідаючи про щось учням, учитель може зупинитися і не завершити свою розповідь, надаючи дитині можливість самій включитися у вирішення проблеми, у процес «здогадування», тобто створюючи умови для пробудження інтересу до пошуку і пізнання. На уроках читання можна практикувати незавершене читання цікавих історій, зупиняючись до того, як настала розв'язка, і при цьому запитуючи дітей про те, що, на їх думку, станеться далі. Це активізує пізнавальну діяльність і читання перетворюється на цікаве заняття, що потребує розумових зусиль, уяви і стимулює бажання читати.

Формування позитивної установки на «нецікаве» навчальне завдання, виконання якого забезпечить бажаний для учня результат. Тобто використання прийому «зміщення мотиву на ціль», коли заради одержання бажаного дитина включається у процес «нецікавої» для неї роботи і врешті-решт зацікавлюється цим процесом діяльності. Наприклад, для одержання сюрпризу, який знаходиться у чарівному мішечку, потрібно згадати і записати 10 слів на букву А.

Створення «ситуації успіху». Дитина активна тоді, коли діяльність задовольняє її потреби у визнанні, тоді виникає почуття компетентності, що супроводжується відчуттям радості та задоволення від діяльності. Успіх у діяльності – потужне джерело внутрішніх сил дитини, що дає енергію для

подолання труднощів і стимулює бажання вчитися, сприяє формуванню мотиву досягнення успіху в цій діяльності [4, с. 56].

Розглянемо деякі прийоми створення «ситуації успіху»:

1. «Радість класу» – емоційний відгук навколишніх на успіх члена колективу, констатація будь-якого, навіть незначного позитивного результату діяльності, навіювання дитині віри у себе.

2. «Лінія горизонту» – перший успіх дитини одразу підхоплюється вчителем, пропонується повторити завдання на більш складному рівні, наче «відсуваючи» лінію горизонту.

3. «Авансування» – учитель в ході індивідуальної роботи виконує з учнем завдання, пояснюючи йому складні моменти, а потім у класі дає подібне завдання, яке вже самостійно виконується учнем, і він відчуває успіх.

Таким чином, застосовуючи ці прийоми, учитель формує мотиватори навчання (потреби, нахили, інтереси, позитивне ставлення до діяльності, моральні принципи, установки, самооцінку), що сприятиме формуванню пізнавального мотиву навчання.

Організуюючи роботу на уроці, учителям слід розуміти, що він має не тільки вносити в навчальну діяльність елементи зовнішньої привабливості, а й шукати мотив радості в самому процесі навчання – мотиви, пов'язані зі змістом цієї діяльності. Мотиви набуття узагальнених способів дій – мотиви власного зростання – самовдосконалення (я не вмів, а тепер умію). Позиція школяра – це не просто позиція учня, який відвідує школу та ретельно виконує вимоги вчителя, а позиція людини, яка вдосконалює саму себе, у цьому й полягає суспільна значущість навчання, власне удосконалення набуває суспільного значення. Ці мотиви називаються навчально-пізнавальними, вони відрізняються від широких пізнавальних інтересів тим, що спрямовані не просто на усвідомлення інформації про навколишнє, а на засвоєння способів дослідницько-пошукових дій у певному розділі навчального предмета, що вивчається.

На пізнавальну самостійну діяльність учнів значний вплив здійснюють різного роду стимули - спонукання до дії. Стимулами навчання і виховання є різні процеси, предмети, явища, знання, уміння і навички, якщо вони викликають в учня потребу в пізнавальній діяльності, яка спрямована на їхнє вивчення або засвоєння.

Стимули самостійної пізнавальної діяльності можна умовно розділити на соціально-психологічні й педагогічні.

До соціально-психологічних стимулів доцільно віднести оцінки особистісного плану (схвалення, визнання, оцінку й т.п.) і вплив навколишнього соціального середовища (моральне й матеріальне), у якій особливе місце займає соціальне оточення учня.

Педагогічне стимулювання самостійної пізнавальної діяльності полягає в спеціальній організації навчально-виховного процесу, що передбачає вирішення таких педагогічних завдань:

- формування і розвиток мотивації самостійної пізнавальної діяльності;
- розвиток вольової саморегуляції;
- формування та удосконалення вмінь і навичок здійснення самостійної пізнавальної діяльності (у тому числі і спеціальних);
- формування позитивного емоційного досвіду здійснення самостійної пізнавальної діяльності.

Окремі групи стимулів перебувають у тісному зв'язку, взаємообумовлюють одна одну, є активно взаємозалежними. Наприклад, психологічні стимули сприяють самоактуалізації особистості і підвищенню її соціального статусу. Соціальне оточення, у свою чергу, активно впливає на особистісні особливості учня. Педагогічне стимулювання вимагає врахування як психологічних особливостей підлітків, так і міжособистісних відносин у колективі.

Система стимулів, сприяючи підвищенню рівня розвитку вихідних компонентів даної якості особистості, може вплинути на суб'єкт тільки за умови наявності певного рівня їхнього розвитку. Також доведена можливість переходу спонукань до здійснення самоосвітньої діяльності в потребу самоосвіти, тобто в джерело самостійної пізнавальної діяльності. Важливими умовами такого переходу є тривалість стимулювання, його системність і інтенсивність [5, с. 287].

Завдання школи - не лише надати учням певні знання, але й навчити їх використовувати, а в разі необхідності й творчо опрацьовувати. З огляду на вищевикладене, здійснення наукових досліджень у школі доцільно поєднувати з розвитком творчої особистості [6].

Висновки. Ефективність формування дослідницько-пошукових здібностей і їх подальшого розвитку в дитини значною мірою залежить від позитивного ставлення школярів до процесу та результату своєї праці і інтерес. Саме інтерес до навчання дарує радість творчості, радість пошуку, радість пізнання, пов'язані з гостротою сприймання навколишнього світу, увагою, пам'яттю, мисленням, волею, які використовуються дитиною в ході дослідницько-пошукових дій.

Навчально-пізнавальну діяльність учнів доцільно будувати в такій послідовності: цікаво —> шукаю —> знаю —> умію. Саме ж навчання слід робити не простішим, а зрозумілішим для учнів початкової школи. Однак необхідно пам'ятати, що процес навчання — це не безперервна радість, не все може бути цікавим у навчанні. Тож, наслідуючи К. Ушинського, потрібно «привчити дитину робити не тільки те, що її цікавить, а й те, що не цікавить, робити заради приємності виконати свій обов'язок». У роботі щодо формування дослідницько-пошукових здібностей слід використовувати завдання, привабливість яких забезпечується не зовнішніми прийомами навчання, а самим їх змістом.

Варто будувати уроки так, щоб кожен учень почувався дослідником, який самостійно здобуває знання, має змогу зіставляти, порівнювати, шукати і знаходити істину, доводити висунуті гіпотези під час спілкування зі своїми

однокласниками та з учителем. Такий підхід до процесу навчання й виховання дітей сприяє розвитку їхніх інтелектуально-творчих і формуванню дослідницько-пошукових здібностей, що забезпечується альтернативними формами навчання: індивідуальна робота, фронтальна, кооперативна, робота в парах, у малих і великих групах.

Результативність процесу формування дослідницько-пошукових здібностей зумовлюється його організацією. Для повноцінного розвитку дослідницько-пошукових здібностей потрібно поєднувати репродуктивні (відтворення учнями знань і способів діяльності), частково-пошукові (вияв самостійності, ініціативи в пізнавальній діяльності) і творчі завдання. Репродуктивні та частково-пошукові завдання розвивають певні творчі властивості (незалежність суджень, критичність мислення, здатність переносити знання і вміння в нову ситуацію), однак виконання цих завдань не сприяє виявленню й розвитку інтелектуально-творчих властивостей у комплексі. Саме творчі завдання найбільше сприяють формуванню і розвитку дослідницько-пошукових здібностей, оскільки в процесі їх виконання учень створює певний навчальний творчий продукт. Це може бути оформлений результат своєї діяльності: проект, складання оповідань на основі власних спостережень за явищами природи чи за поведінкою тварин тощо. Ці теми є близькими і зрозумілими для молодшого шкільного віку, тож учні охоче працюють над ними.

Учитель має забезпечувати педагогічні умови для формування в кожній дитини дослідницько-пошукових здібностей та їх розвитку в процесі навчання. Важливо здійснювати контроль за рівнем сформованості дослідницьких умінь учнів, щоб одразу вносити корективи в процес формування пошуково-дослідницьких умінь, в організацію підготовки учнів, усувати прогалини в знаннях, вміннях і навичках.

Список використаної літератури

1. Бібік Н. М. Формування пізнавальних інтересів молодших школярів: [монографія] / Н. М. Бібік – К. : Либідь, 1998. – 200 с.
2. Ворожейкіна О. М. 100 цікавих ідей для проведення уроку / О. М. Ворожейкіна – Х. : Вид. група «Основа», 2011. – 287 с.
3. Гордієнко С. Деякі методичні поради щодо активізації пізнавальної діяльності учнів під час навчання / С. Гордієнко // Початкова освіта. – 2004. – № 37. – С. 8.
4. Матюхина М. В. Мотивація учения младших школьников / М. В. Матюхина. – М. : Педагогика, 1984. – 144 с.
5. Пидкасистый П. И. Психолого-педагогический справочник преподавателя высшей школы / [Пидкасистый П. И., Фридман Л. М., Гарунов М. Г.]. – М. : Педагогическое общество России, 1999. – 348 с.
6. Беліч Н. І. Залучення учнів до науково-дослідницької роботи / Н. І. Беліч [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/school/lessons_summary/upbring/27192/.

Владимир Демешикевич. Дидактические особенности исследовательско-поисковых способностей младших школьников в условиях учебного процесса общеобразовательной школы.

В статье описаны дидактические особенности, способствующие формированию исследовательско-поисковых способностей у детей начального звена общеобразовательной школы в учебном процессе.

Ключевые слова: исследовательско-поисковые способности, младшие школьники, процесс познания, исследовательская деятельность, специальный интерес, познавательная самостоятельность.

Vladimir Demeshkevich. Didactic research and exploratory abilities of younger students in the learning process of a comprehensive school.

The paper outlines the content of teaching features that promote the formation of research and exploration abilities of children of primary school in the classroom.

Key words: research and retrieval skills, younger students, the process of learning, research, special interest, cognitive independence.

УДК 379.011

С. Г. Дудко

ІНФОРМАЦІЙНО-ОСВІТНІЙ ПРОСТІР ЯК ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНЕ ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У статті розкрито проблему проектування інформаційно-освітнього простору як компонента здоров'язбережувального освітнього середовища учнів початкової школи.

Ключові слова: інформаційно-освітній простір, здоров'язбережувальне освітнє середовище, учні початкової школи.

Постановка проблеми. Здоров'я дітей і юнацтва – найголовніша цінність суспільства, держави і кожного без винятку навчального закладу, головним завданням, метою яких є збереження та зміцнення здоров'я своїх вихованців. Здоров'я кожної дитини, підлітка, юнака у будь-якому навчальному закладі повинне значно поліпшитися до його закінчення. Якщо сім'я внаслідок різних причин (матеріальних, культурних, соціальних, недостатньої відповідальності батьків тощо) не може забезпечити охорону, розвиток здоров'я дітей, то навчально-виховні заклади можуть і зобов'язані це зробити.

Зміст початкової освіти щодо формування здоров'язбережувального навчального середовища включає становлення особистості учнів, формування у них мислення, пізнавальних інтересів й особистісних уподобань, оволодіння навичками вчитися. Водночас у молодших школярів активно формуються соціальні й моральні якості, оскільки в початковій школі учні отримують не тільки основи знань з навчальних дисциплін, а й засвоюють правила поведінки, усвідомлюють і приймають гуманістичні цінності, що слугуватимуть основою їхнього спілкування, їхньої діяльності та поведінки